

MAGYAR NYELV

LXXVIII. ÉVF.

1982. MÁRCIUS

1. SZÁM

Szociolingvisztika és nyelvtörténet*

Dolgozatom címében a nyelvtudomány egy viszonylag újkeletű, elméleti igényű metodikáját vonatkoztatom tudományunk egyik hagyományos, klasszikus kutatási területére: ez — akaratlanul — olyan várakozásokat ébreszthet, amelyeknek nem kívánnék, de nem is tudnék megfelelni.

Ez az összekapcsolás mindenekelőtt azt a benyomást keltheti, hogy a szociolingvisztika nyelvtörténeti alkalmazásának vagy a nyelvtörténet szociolingvisztikai szempontú megközelítésének módszerét novumként, új kutatási irányzatként mutatom be, gyarapítva ezzel az amúgyis kissé zavaróan nagyszámú elméleti és módszertani felfedezések számát. Erről már csak azért sincs szó, mert — mint ezt nálunk is ismeretes és idézett dolgozatokból tudjuk — az ilyen irányú kísérletek nem újak: W. LABOV csaknem húsz éve jelentette meg egy hangváltozási folyamat társadalmi motivációjának szentelt híres cikkét (*The Social Motivation of a Sound Change: Word XIX* [1963.], 273—309), s azóta sorozatosan, ha nem is tömegével jelentek meg tőle is, másoktól is hasonló irányzatot képviselő tanulmányok; a hatvanas évek végén pedig, a transzformációs-generatív grammatikával való kényszerű és elkerülhetetlen konfrontációban, a nyelvtörténet szociolingvisztikai jellegű megközelítésének elméleti igényű kifejtésére is történt kísérlet (WEINREICH, U.—LABOV, W.—HERZOG, M., *Empirical Foundations for a Theory of Language Change*. In: LEHMANN, W. P.—MALKIEL, Y., *Directions for Historical Linguistics: a Symposium*. Austin, 1968. 95—195). Ha már felvetődtek a tudománytörténeti vonatkozások, indokolt egy további, marginálisabb megjegyzés a történeti előzményekkel kapcsolatban. Köztudott, hogy a XIX. század vége, Nyugat-Európában különösen a DURKHEIM- és a MEILLET-generáció fellépése óta a nyelv társadalmi jellegéről, sőt társadalmi lényegéről szóló megállapítások a legtöbb nyelvtörténeti irányzat hamarosan banálisává váló alapelvei közé kerültek, függetlenül attól, hogy a társadalmi jelleg hangoztatása, sőt DURKHEIM nyomán a szociológiai szemlélet igénye semmiféle lényegi, tehát a nyelv rendszerét érintő változási folyamat magyarázatára nem bizonyult alkalmasnak. Ezzel a kiindulással legfeljebb néhány, a társadalmi hierarchia fokozatait, jellegzetességeit vagy a munkafolyamatok szervezését jelölő lexikális elem, szócsoport változásait, jelentéstörténetét lehetett, nem haszontalanul, de a változási folyamatok lényegét tekintve mégiscsak triviális módon megvilágítani; bizonyos fokig sajnálatos, hogy a nyelv és a nyelvet használó társadalom közötti kapcsolat ábrázolásának ez az év-

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság LXXVIII. közgyűlésén, 1981. június 9-én.

százados, de könnyű, felületi módja egyik-másik tudományos vita céljára még a „marxista” jelzőt is kiérdemelte. Nem árt tehát ebben az összefüggésben hangsúlyozni, hogy mi a szociolingvisztikát, annak nyelvtörténeti alkalmazását igyekszünk ehhez képest mégis viszonylagos újdonságként kezelni, és szociolingvisztikán azt az utóbbi években elterjedt, empirikus kiindulású módszert értjük, amely a nyelvi variánsok társadalmi eloszlását vizsgálja, annak a hipotézisnek az alapján, hogy az egyes variánsok közötti választás kapcsolatban áll a nyelvhasználók, illetve egyes csoportjaik társadalmi helyzetével, presztízs-viszonyaival, a közlési aktusok társadalmilag meghatározható körülményeivel.

Munkám címe másik illúziót is kelthet: azt, hogy a szociolingvisztika nyelvtörténeti alkalmazási lehetőségeinek mintegy összefoglaló, mérlegelő ismertetését kívánja adni, vagy hogy ezzel kapcsolatban valamiféle kiforrott álláspontot, elméleti összegezést javasol. Ez sem szándékom. Amennyire igaz az, hogy a szociolingvisztika nyelvtörténeti alkalmazását nem lehet újdonságként bemutatni, annyira igaz az is, hogy a kérdés még messze nem érett meg összefoglalásra és a tanulságok levonására.

Nem új elméleti távlatok felvillantása tehát, de nem is összegezés: egy bizonyos irodalmárkodó modorossággal ezeket a fejtegetéseket úti beszámoló-nak vagy akár útinaplónak lehetne nevezni, mivel azokról a gondolati kalandokról tudósítanak, pontosabban azoknak a kalandoknak néhány töredékéről, epizódjáról, amelyek a nyelvtörténészre várnak, ha — talán óvatlanul — elindul, hogy megkeresse kutatásainak elméleti, sőt tudomány- és ismeretelméleti alapjait. A szociolingvisztika inkább csak ürügy lesz ebben a beszámolóban, pontosabban példa, amely érzékeltetni hivatott az úton tornyosuló akadályok és bonyodalmak szövevényét, mint ahogyan példa és nem önmagáért való kutatási eredmény az a francia nyelvtörténeti anyag, amely a gondolatmenet illusztrálására szolgál.

Mindenképpen illendő és szükséges azzal kezdeni, hogy a LABOV—WEINREICH-féle szociolingvisztikai irányzat — a továbbiakban említendő korlátai ellenére — mindenképpen alkalmas arra, hogy a nyelvtörténetet mint kutatási tematikát a jelenlegi nyelvtudomány elméleti perspektíva-rendszerében elhelyezze, a történeti kutatás módszerét, szükségszerű empirizmusát elméletileg is alátámassza, és ezzel magát a nyelvtörténetet bizonyos értelemben rehabilitálja tudományos létjogosultságában, viszonylagos autonómiájában. SAUSSURE óta meglehetősen nyilvánvaló, hogy a következetes strukturalizmus mindenfajta változatában kikerülhetetlenül történelmietlen, ahistorikus: ha a nyelv éppen rendszer-jellegénél fogva alkalmas funkciójának betöltésére, akkor nem lehet benne hely a rendszert megtörő, változást igénylő vagy előidéző jellegzetességek számára, s így a rendszer módosulását csak valamely külső ok teheti szükségessé, s a nyelv szempontjából rendszeren kívülivé. Ezért következik szükségszerűen SAUSSURE tanításaiból, a SAUSSURE-féle rendszer-fogalomból a genfi mesternek az a saját tanítványaitól is sokat támadott tétele, amely szerint a nyelv változásai véletlenszerűek, nem rendszerezhetők; ezért van az, hogy a prágai iskola a történeti fonológia megalapozásakor a rendszer-jelleget és a történetiséget úgy békítette össze, hogy a rendszerbe — sajátos circulus vitiosussal — egyensúlyhiányt, funkciózavart „épített be”, amivel annak szigorú értelemben vett rendszerszerűségét megtörte. A transzformációs generatív grammatika a maga klasszikus formájában, a beszédaktus jellegzetességeitől és körülményeitől független „com-

petence" fogalmával szintén kizárja a historizmus lehetőségét. A szociolingvisztika azonban tompítja a rendszer-fogalom statikus szigorát, és relativizálja a kompetencia és a performancia közötti határvonalat: ha elfogadjuk, hogy a változatok, variánsok létezése a nyelvi rendszer alapvető jellegzetességei közé tartozik, akkor a nyelvi változást az egymás mellett élő variánsok közötti választások egy bizonyos irányultságaként, statisztikai trendjeként foghatjuk fel. A kompetenciát érintő változások *in vivo* megfigyelhető, társadalmilag determinált egyéni választások tömegén keresztül valósulnak tehát meg: ez a felfogás első látásra teljesen kielégítő módon haladja meg a klasszikus strukturalizmus és a generatív grammatika egyaránt kényszerű ahistorizmusát, s a nyelvtörténet így megtalálja helyét a modern nyelvtudomány elméleteinek szövevényében is. Ez a felfogás egyúttal újból polgárjogot ad — s ez nem csekély erénye — a nyelvtörténet hagyományos, filológiai jellegű adatfeltáró módszerének: ha a nyelvi szerkezet fogalma magában foglalja a változatok egyidejű létezését, ezeknek a változatoknak a felfedése, egymáshoz való viszonyuk tisztázása, a közöttük lefolyó egyéni választások vizsgálata, tehát egyszerűen az adatok elemzésén, ellenőrzésén, egybevetésén alapuló szövegkezelés a nyelvtörténetnek újból szükségszerű módszerévé válik, s hitelét veszti a másodkézből vett nyelvtörténeti adatok naiv, kritikátlan kezelése, amely a generatív ihletésű nyelvtörténeti kísérleteket oly gyakran jellemzi.

Túlmenően azon, hogy a nyelvtörténésznek az objektív nyelvi heterogenitás értelmezésében segítségére van, s egyúttal elméleti keretet ad a nyelvtörténet sajátos filologikus-empirikus kiindulásának, a szociolingvisztikának a nyelvtörténész számára mélyebb és talán veszélyesebb vonzóereje is van. Azok számára ugyanis, akik a nyelvi változásokat nem csupán feltárni, hanem „magyarázni” is kívánják, a szociolingvisztika belép a kínáló magyarázó elvek már hosszú sorába, mégpedig olyan empirikus bizonyító anyaggal, olyan, a mindennapi tapasztalat körébe tartozó és elméletileg mégis általánosítható érvrendszerrel, amely különösen meggyőzővé teszi. A romanisztika például — éppen azért, mert az újlatin nyelvek története viszonylag jól ismert társadalmi, politikai, etnikai adottságok között folyt le — igen gazdag olyan jelenségekben, amelyeknél a szociolingvisztikai magyarázati kísérletek kézenfekvőeknek látszanak. Mi sem volna egyszerűbb például, mint azt bizonyítani, hogy a latin névszóragozás leépülésére utaló jelek a császárkorban olyan szöveganyagokban jelennek meg, amelyek frissen romanizált rétegek nyelvét tükrözik, s könnyen kínáló gondolatomenként ki lehetne fejteni, hogy ezek a rétegek miért használták egyre gyakrabban a kommunikációra még alkalmas, de számukra „könnyebb” variánsokat.

Az ilyen jellegű, igen tetszetős megoldásokat azonban a nyelvtörténész szinte ösztönös húzódozással, kritikával fogadja, s ebben a kritikában segítségére vannak bizonyos tudomány-, sőt ismeretelméleti megfontolások.

Mindenekelőtt felvetődik az a kérdés, hogy mit értünk a „magyarázat” fogalmán a nyelvtudományban és különösen a nyelvtörténetben. A kérdésnek jelentős, és legújabbban is gazdagodó irodalma van (a legfrissebb idevágó mű tudtommal R. LASS, *On Explaining Language Change*. Cambridge, 1980.; gazdag bibliográfiája további útmutatással szolgál); ez lehetővé teszi, hogy a kérdést csak futólag tekintsük át. Legkézenfekvőbb természetesen az ún. „józan ész” szempontjából a kauzális magyarázat igénye, amelyre egyébként visszavezethetők a prágai strukturalistáktól kifejtett teleologikus-funkcionális magyarázó elvek is. Sajnos, a kauzális magyarázati kísérletek, nem lévén a szó

szoros értelmében logikaiak, csak teljes indukció vagy legalábbis gyakorlatilag teljes körű, egységesen értelmezhető tapasztalati anyag alapján válnak teljesen bizonyító erejű, törvény-jellegű magyarázatokká. A különböző, tudományunk története során felhozott, feltételezett ok-típusok már annak a szegényes tényanyagnak a fényében sem felelnek meg ennek a követelménynek, amely a nyelvtörténet rendelkezésére áll, s a szociolingvisztika tételei, ha magyarázó elvként kívánjuk őket használni, ez alól szintén nem kivételek: azonos szociolingvisztikai folyamatok nem eredményeznek szükségszerűen párhuzamba állítható vagy azonos nyelvi változásokat, s azonos típusú nyelvi változások különböző szociolingvisztikai adottságok között is létrejöhetnek. Hogy csak a felhozott példánál maradjunk: a névszóragozás gyökeres egyszerűsödését nagyszámú nyelv története ismeri, egészen más szociológiai feltételek mellett, mint a latin; másrészt viszont — a szociolingvisztikai adottságok ellenére — a névszóragozás egyszerűsödésével párhuzamosan a latinban megmaradt, sőt bizonyos értelemben fokozódott az igeragozási rendszer komplexitása; mindez nyilvánvalóan tárgytalanná teszi azt a tetszetős szociolingvisztikai magyarázatot, amelyre utaltunk.

Ugyanez a kritika persze a többi, jelenleg többé-kevésbé alkalmazott magyarázó elvre is áll: a kauzális magyarázattal szemben támasztható igényeknek kézenfekvően nem felelnek meg. Az úgynevezett funkcionális magyarázatok például kivétel nélkül tarthatatlanoknak bizonyultak: azonos funkciózavarok vagy zavar-lehetőségek nem idéztek elő mindenütt azonos következményeket. Szintén bizonyító erő nélküliek, nem törvény-jellegűek a statisztikai alapú, szokásos vagy ún. természetes változási trendeket felhozó irányzatok: statisztikai jellegűknél fogva a szó szoros értelmében vett kauzális magyarázó erőre nem is tarthatnak igényt. Nem állunk jobban azokkal az A. MARTINET által divatba hozott, de igen absztrakt formában többek között már HJELMSLEV egy kevésbé ismert korai művében (1934-ben tartott előadásokról van szó, amelyek leginkább spanyol fordításban férhetők hozzá: L. HJELMSLEV, *Sistema Lingüístico y cambio lingüístico*. Madrid, 1976.) előforduló elvekkel, amelyek szerint a nyelvi változás kauzális mozgatója valamiféle ún. optimalizációs törekvés, amelyet az „energiamegtakarítás”, az „économie” pontatlan fogalmaival szokás jelölni. Tegyük hozzá, mintegy zárójelben, hogy a transzformációs generatív grammatika legtöbb nyelvtörténettel is foglalkozó képviselője, előszedve és leporolva azt a már HERMANN PAULNál megtalálható elvet, amely szerint a nyelvi változás kiinduló pontja a gyermeki nyelvtanulásban keresendő, szintén tulajdonképpen ilyen optimalizációs elvben, az „egyszerűsége törekvésben” igyekszik a generatív kerettel tulajdonképpen összeférhetetlen változási mechanizmus rugóját megtalálni.

Mindezekkel a magyarázó kísérletekkel szemben a szociolingvisztikai megközelítés rendelkezik persze azzal az előnnyel, hogy kiemelkedően alkalmas a változási folyamatok követésére, leírására, a változások nyelvközösségen belüli terjedésének ábrázolására, de kauzális magyarázó ereje ennek a megközelítésnek is legjobb esetben csak látszólagos.

Felvetődik persze ezzel kapcsolatban egy általánosabb kérdés: a nyelvi rendszer változásainak oksági jellegű magyarázata beletartozik-e egyáltalán a nyelvtörténeti kutatás reálisan megszabható feladatrendszerébe? Nem az-e a helyzet, hogy a nyelvnek a társadalom egészével és minden egyes emberrel, minden ember teljes pszicho-fizikai létével való totális összefonódottsága, az egész tudatos egyéni élet és mindenfajta társadalmi kommunikáció során való

állandó használata olyan, gyakorlatilag végtelen számú elemből álló okhálózatba ágyazza be a nyelv változásait, hogy ezeknek magyarázata, az okok prediktív erejű, logikailag is bizonyító teljességű kibontása gyakorlatilag lehetetlen, s így a determinisztikus megközelítés e ponton már axiomatikus, bizonyíthatatlan filozófiai alapmeggyőződés része lehet csupán?

Ez feltétlenül melankolikus végkövetkeztetés volna, s igen szűkre szabná a szociolingvisztika magyarázó erejű használatának lehetőségeit is. Mielőtt teljességében elfogadnók, érdemes a magyarázat fogalmára még egyszer visszatérni. A magyarázatnak ugyanis nem csupán logikai lényege problematikus a nyelvtörténetben, hanem célja is: feltehető a kérdés, hogy tulajdonképpen mi az, amit a nyelvi változásban magyarázni kell.

Kézenfekvőnek látszik minden nyelvi változás esetén három magyarázatra szoruló mozzanatot megkülönböztetni: a) magyarázni kell a változás pusztá tényét, azt, hogy a változás bekövetkezett; — b) magyarázni kell a változás mibenlétét (melyik elem mivé változik, milyen egyéb változásokat von maga után stb.); — c) magyarázni kell a változás nyelven belüli elterjedését, általánosulását vagy elakadását, a változás „útját” a közösség nyelvhasználatában.

A kérdés ezután az, hogy a magyarázat lehetősége hogyan oszlik meg e három részfeladat között, mi az, amit kielégítő kauzális megközelítéssel, legalább intuitíve meggyőzően tudunk magyarázni, s mi az, amihez a rendelkezésre álló magyarázati lehetőségek nem elégségesek.

A probléma „in abstracto” megközelítése helyett a nyelvi korpuszon való kifejtés módszerét választom, mivel ez mondanivalóm közlését megkönnyíti.

A korpusz bizonyos értelemben taláalomra kiválasztott, bár megfelelő némely — felsorolandó — követelményeknek. A Párizstól kelet-északkeletre eső Haute-Marne megye legrégebb francia nyelvű okleveleiről van szó. A 277. sorszámú és évszámuk szerint idézett oklevél dátuma 1232-től 1269-ig terjed; az idézett kiadás: Documents Linguistiques de la France, série française. Publiés par J. MONFRIN et L. FOSSIER. I. Chartes en langue française antérieures à 1271 conservées dans le département de la Haute-Marne, vol. préparé par J.-G. GIGOT. Paris, 1974. Az adatokat az oklevelek évszáma, illetve a kötetben megjelölt sorszáma alapján idézem.) A tájnyelvi jelleg, a champagne-i és a lotharingiai dialektusok között átmenetet képező északkeleti nyelvjárástípus nagyjából valamennyi szövegben erőteljes és azonos, kivéve néhány „parádés” nagy oklevelet, amelyet a legnagyobb hűbérúr, Champagne grófja állíttatott ki, s amelyekben már erős a párizsi hatás. A mi szempontunkból fontos, hogy világosan helyhez kötött, pontosan dátumozott dokumentumokról van szó, amelyeknek szövege, a már nagyjából kialakult hangjelölési konvencióktól eltekintve, nem tükrözhet még semmiféle kifejezett nyelvtani vagy éppen stiláris tudatosságot.

Még ha ki is szűrjük, a lehető legszigorúbb kritikával, a helyesírási bizonytalanságnak betudható változatokat, megállapíthatjuk, hogy a szövegek a nyelvi rendszer minden szintjén felmutatnak — gyakran egyazon oklevelen belül is — jól megkülönböztethető, de a kommunikációt nyilván nem zavaró variánsokat, változatokat, amelyek kézenfekvő módon tükrözik a rendszer mozgását, változását. Néhány kiragadott példa:

1. A latin hangsúlyos nyílt szótagbeli *a* a franciában *e*-ként jelenik meg, de északkeleten *ei* diftongusként. Az oklevelekben mind a francia (tehát

francien, Párizs környéki), mind a nyelvjárási változat megtalálható. Hogy csak egy család okleveleit nézzük, Simon de Chateauvillain 47 (1254.) oklevelében szövégen mindig következetesen *ei* áll (*donei* = fr. *donné*, *seurtei* = fr. *sûreté* stb.), fiának egy évvel későbbi oklevelében (54, 1255.) ugyanígy. Ugyanezek néhány évvel későbbi oklevelében (90, 1258.) kevert alakokat találunk: *amei*, de *donne*; 1259-ben (112) már nincs *ei* típus, de egy későbbi iratban újból előtűnik.

2. Az ún. I. konjugációs igék imperfectumát rendszerint az analogikus *-oit* (*-et*, *-ait*) végződés jellemzi, pl. *looit* (ma *louait*) stb. Egy esetben megjelenik azonban az archaikus, etimologikus (és dialektális) *-eve* (*-abam*): *aleve* (20, 1249., ma *allait*).

3. Az ún. kétesetű névszórágózás rendszere működik; bizonytalanság uralkodik azonban azoknak a hímnemű szavaknak az esetében, amelyeknél az egyes számú alanyesetben a „szabályos” ragozás szerint nincs *-s*: az egyébként gyakori *-s* végződés analógia folytán gyakran megjelenik, s így pl. *maistre* és *maistres*, *hom* és *homs*, *frere* és *freres* egyaránt előfordulnak, rendszertelen eloszlásban, minden időszakban és minden helyen.

Mivel nem céлом az oklevelek nyelvének ismertetése, további példákat nem adok.

Első pillanatra nyilvánvaló, hogy a variánsok két különböző típusú változási folyamatot tükröznek: az 1. és 2. csoportban felsoroltak esetében a periferikus nyelvjárásra jellemző hangtani és morfológiai jellegzetességek fokozatos visszaszorulását a nagyobb presztízsű központi dialektus nyomására; a 3. csoport példái a kétesetű névszórágózás etimologikus, örökölt struktúrájának egy látszólag homogénebb, szimmetrikusabb struktúrává való átépülését mutatják, ennek az átalakulásnak azonban nincs sajátosan tájnyelvi jellege.

A kérdés ezek után az: ezek a változások — a magyarázat fentebb részletezett három célját tekintve — magyarázhatók-e szociolingvisztikai megközelítéssel, és ha igen, mennyiben, milyen módon.

A) Ami az első célt, a változás pusztá tényének, bekövetkezésének magyarázatát illeti, a szociolingvisztikai magyarázat a két első példacsoport esetében kézenfekvő: a nyelv a beszélők közösségének kulturális, társadalmi és származás szerinti rétegződöttségét, összetettségét tükröző szinonim változatokat tartalmaz, a beszélők ezek között állandó választásra kényszerülnek, s a választások statisztikai irányultsága kirajzolja az általánosuló variánst: a változás a variánsok létezésének következménye. A 3. csoport példái azonban olyan folyamatot tükröznek, amely — mint a korpuszon kívüli tapasztalatainkból tudjuk — időtávjában, területi horderejében a korpusztól képviselt közösséget meghaladja, amelyet egy régebbi dolgozatomban (*Facteurs sociolinguistiques et changements linguistiques — portée et limites d'un principe d'explication: Proceedings of the Twelfth International Congress of Linguists. Vienna, 1977. In: Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft 1978: 291–3*) „makroszociológiai” neveztem: ez a kétesetű névszórágózás átépülésének folyamata. A változást az is jellemzi, hogy — a névszórágózásnak az alanyazonosításban és ezen keresztül a mondatstruktúra kialakításában játszott nyilvánvaló szerepe miatt — mélyen érinti a nyelvtani szabályrendszer egészét, ami sem az *e ~ ei* variáns-pár sorsáról, sem az *-eve* morféma analogikus helyettesítéséről nem mondható el. Fel lehet tételezni, hogy olyan mélyreható változás esetében, mint a kétesetű deklináció átalakulása — s későbbi fel-

bomlása — a variánsok léte nem oka, hanem pusztán jele, szimptomája, következménye a változási folyamatnak: az adott helyhez és időhöz nem köthető változás helyben és időben jelentkező variánsokon keresztül folyik le. Más szóval, a változás tényének magyarázatára a „strukturált heterogeneitás” szociolingvisztikai elve nem alkalmas; ez az elv csak „mikroszociológiai” folyamatoknál használható, ahol a választási kényszer nyomán kialakuló statisztikai „trend” nem érinti a rendszer egészét. A „makroszociológiai”, nagy időtávlatú, a rendszert magát átalakító változási folyamatoknál az össztársadalmi méretekben folyó változás már áttekinthetetlen komplexitással történik, s mivel tartamában, elterjedésében, eredményeiben meghaladja egy adott közösség viszonyait, a szociolingvisztika szokásos szempontrendszerével nem is magyarázható.

B) A változás m i b e n l é t é t szociolingvisztikai tényezők csak abban az értelemben és mértékben magyarázzák, hogy megjósolhatóvá teszik egyes esetekben: a versengő változatok közül melyik fog általánosulni. Az $e \sim ei$ variáns-pár esetében az okleveleket fogalmazó, másoló népesség összetétele, társadalmi és földrajzi eredete, kapcsolatrendszere, a körében uralkodó presztízs-viszonyok egyértelműen determinálják az ei változat fokozatos eltűnését, a centrális, párizsi változat általánosulását. Azt azonban, hogy a „győztes” és a „vesztes” változat szorosan vett nyelvi (az adott esetben fonetikai és fonológiai) tulajdonságai miért olyanok, amilyenek, és miért nem mások, semmiféle szociolingvisztikai megfontolás nem magyarázza. A makroszociológiai, a nyelvtani szabályrendszert mélyen érintő, nagy időtávlatú változások esetén a változás mibenlétének magyarázatára nincs eszközünk. Legfeljebb a változás minél teljesebb, lényegét minél jobban tükröző leírását kísérelhetjük meg, kissé hasonlóan ahhoz, ahogyan régi idők csillagászai a csillagok mozgását rajzolták, holott nem tudták pontosan, a mindenség mely törvényeit illusztrálja a kép. A mi példánk esetében valószínűnek látszik, hogy a kétesetű deklináció léepülésének, az alanyeset eltűnésének periódusát — amely alig fél évszázaddal okleveleink kora után kezdődött — a kétesetű deklináció szabályossá, szimmetrikussá tételére irányuló tendencia előzte meg, s elképzelhető, hogy a változásoknak ez az időrendje megfelel valamiféle törvényszerűségnek. E folyamatok szociolingvisztikai magyarázata azonban reménytelen, s csak számos hasonló folyamat egész összefüggés-rendszerének leírása hozhat közelebb az összefüggés-rendszerek közös, általánosítható elemeinek rögzítéséhez, s ezen keresztül a magyarázandó jelenség pontos meghatározásához, ami a magyarázatnak egyébként elemi, eddig nem említett előfeltétele.

C) Nem vitás, hogy a szociolingvisztikai magyarázat tulajdonképpeni ereje a magyarázat harmadik céljának megvalósításában, a változások nyelvközösségen belüli terjedésének ábrázolásában, megvilágításában van. Bizonyosan jól megvilágíthatók például azok a presztízs-viszonyok, amelyek kis helyi hűbérurak írnokait arra ösztönözték, hogy okleveleiket Champagne távoli és hatalmas grófjának okleveleihez tegyék nyelvi téren is hasonlóvá, s ezáltal a tájnyelvi hang- és alakváltozatok beszélt nyelvi kiszorulását is részben tükrözzék, részben — közvetlen hűbéri környezetben — siettessék. Nagyobb léptékű változások esetén azonban a változatok eloszlása nemigen köthető rétegekhez: példaanyagunk ezt is szépen mutatja. Valószínű egyébként, hogy modern típusú, kulturális tekintetben az ófranciánál differenciáltabb, nyelvi tekintetben tudatosabb társadalmakban a makroszociológiai jellegű változások is jobban nyomon követhetők szociolingvisztikai módszerekkel,

és fellelhető kulturális és végső soron szociolingvisztikai tényezők fékező vagy gyorsító hatása: éppen ezért a modern társadalmak nyelveiben folyamatban levő makroszociológiai változások felfedése, lefolyásuk kutatása valószínűleg megoldható és sokat ígérő feladat.

Újra áttekintve az elmondottakat, bizonyos aggály fog el: a szociolingvisztika kérdésfeltevéseivel foglalkozva, a szociolingvisztikai elvek magyarázó erejét és lehetőségeit vizsgálva nem jutottam-e akarva-akaratlanul egy lényegileg agnosztikus, a magyarázat lehetőségeiről is lemondó, a nyelvtörténeti kutatás célrendszerét kérdésessé tevő állásponhoz?

Remélem, ez az aggály indokolatlan. Talán sikerült számos előd nyomdokain közelebb jutnom ahhoz, hogy körülírjam: mai tudásunk, mai módszertani felkészültségünk, gondolati erőnk meddig vezethet el a nyelvtörténeti folyamatok megértésében; ezzel egyúttal körülírtam a nyelvtörténeti folyamatoknak azt a körét, amelybe intellektuálisan kielégítő, álokoskodásoktól, szemfényvesztéstől mentes magyarázattal behatolni még nem tudunk, amelylyel kapcsolatban a legnagyobb, legfontosabb feladat még mindig az adekvát, összefüggő feltárás önmagában is alkotó munkája. Nem hiszem, hogy ez az út a lemondás útja: szándékom szerint inkább a tisztánlátásé, s véleményem szerint az egyetlen, amely utódainkat — ha már magunkat nem — a törvények megértéséhez és megfogalmazásához vezetheti.

HERMAN JÓZSEF

Két morfémánk mai stílusértékének keletkezéséhez

I. BALÁZS JÁNOS 1954-ben CHARLES BALLY stilisztikai elveinek taglalásakor így fogalmazta meg a stílusújítás fő rugóját: „A kínálkozó nyelvi eszközök között sok az elnyútt, elcsépelet, színét, zamátát vesztett. Márpedig mi folyton-folyvást azon vagyunk, hogy közölnivalónkat minél szemléletesebben, kifejezőbben, hatásosabban fogalmazzuk meg . . . Ezért keresünk és alkotunk új meg új, minél kifejezőbb szókapcsolatokat, szintaktikai formákat . . . De ami újszerű szót, kifejezést, nyelvtani formát azért alkotunk, hogy közlésünk eredeti, színes, hatásos, egyszóval kifejező legyen, az még korántsem közkeletű nyelvi tény, hanem csak stílus. Lehet, hogy idővel elterjed, közkeletűvé válik. Ilyen módon az, ami kezdetben csak stílus volt, s a *parole*-jelenségek közé számított, nyelvi tény lett, tehát a *langue* állományába került . . .” (III. NyKongr. 128). Majd MAROUZEAU gondolatait fejtegetve, idézte BALÁZS LEO SPITZERnek szellemes megfogalmazását is, mely szerint „Nihil est in syntaxi, quod non fuerit in stylo” (uo.).

Ami engem illet, már nemegyszer „megvallottam”, hogy a mai nyelv vizsgálatában legnagyobb érdeklődéssel az alkalmi stilémáknak és a nyelvtanivá lett kifejezőeszközöknek éppen ezt a sajátos, ezer változatban folyó „átváltását” figyelgettem. Csakhát ez az átváltás — tudjuk — ellentétes irányban szintén megszokott jelenség: egy-egy korábbi nyelvi (*langue*-) eszköz gyakran kikopik az irodalmi és köznyelvi használatból. Ésetleg csoport-, illetőleg tájnyelvbe szorul vissza, de már mindenképp e folyamattal fordított arányban jelentkezik az irodalmi és/vagy köznyelvi közlésekben így, azaz immár mint *parole*-alakulat, közben magába szívott stilisztikai többletével. Ezért írtam főleg a jelenkori irodalmi nyelvet tekintetbe véve, bár több okból